

Hoe verander je van gedachten?

Over 'Het volk in de grot' van René ten Bos

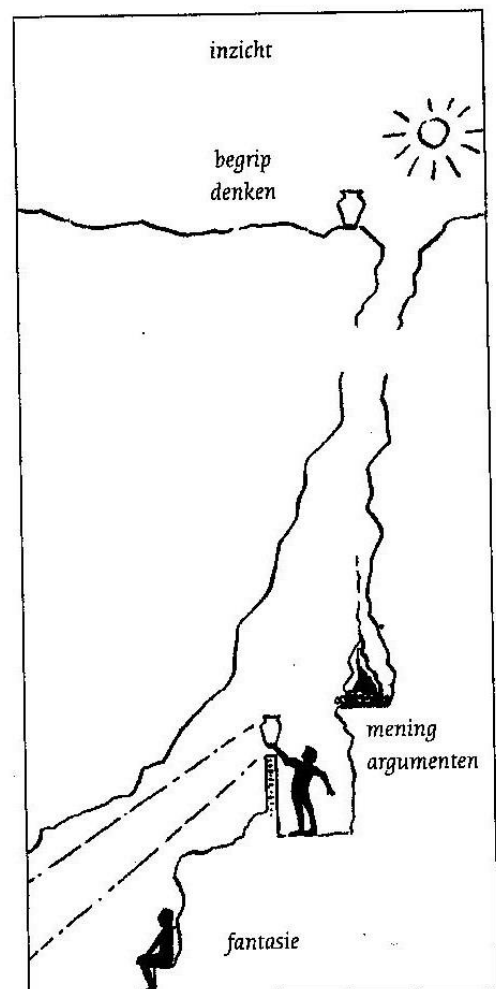
Tijdschrift voor Coaching, september 2018 / 3, 60-64

Een centraal aspect van coaching is het zoeken naar nieuwe inzichten en een ander perspectief op een kwestie. Het is de verandering van gedachten en houding die de Grieken metanoia noemden, geestelijke ommekeer. Socrates, de aartsvader van de westerse filosofie, was in zijn gesprekken voortdurend op zoek naar dit zuiverende inzicht. De grote vraag zowel voor academische onderzoekers als voor praktijk voerende coaches is hoe zo'n transformatie tot stand komt. Daar zijn bibliotheken over vol geschreven.

Het begon al met de beroemde 'allegorie van de grot' van Plato. Daarin vergelijkt Socrates, Plato's leermeester en de hoofdpersoon van de dialoog, onze situatie met die van mensen in een grot. Ze zijn geboeid en kunnen zich niet verroeren, ze kunnen in feite alleen recht voor zich uit kijken. Achter hen is een vuur, en vóór dat vuur worden allerlei voorwerpen heen en weer gedragen, die schaduwen werpen op de wand. Aangezien ze nooit iets anders hebben gezien, denken ze dat de schaduwen die zij waarnemen de echte werkelijkheid zijn. Ook al krijgen ze soms signalen dat de realiteit anders is, ze voelen zich veilig in hun illusies en verschansen zich in de grot tegen verandering en beter inzicht.¹

Maar dan ontdoet één van de geboeiden zich van zijn ketenen, kruipt omhoog en ontdekt, nadat hij bekomen is van het verblindende licht van het vuur, dat de dingen zelf heel anders zijn dan hun schaduwen. En vervolgens overkomt hem dat nog een keer als hij de grot verlaat en diezelfde dingen ziet in het volle licht van de zon. Het is een verhaal over hoe je door onderzoek achtereenvolgens van gedachten verandert en verschillende niveaus van

perspectiefwisseling doorloopt. De vraag is: wat gebeurt daar precies? En wat zegt het over het fenomeen geestelijke ommekeer?

¹ Vaak wordt er gesproken over de 'gevangenen in de grot'. Maar die term wordt nergens gebruikt. Letterlijk staat er: mensen zijn geboeid (*desmois*) wat betreft botten en nekken (*ta skelè* en *tous auchenas*). Botten kun je niet van buiten af boeien, dat doe je van binnen uit door verkramping. Hetzelfde geldt voor nekken. Veel fietsers zitten tegenwoordig met een verkrampde houding op hun fiets, amper in staat om hun nek te draaien, omdat ze volledig geboeid zijn door het schermpje van hun mobiele telefoon. Over die geboeidheid gaat het hier, anders zouden er wel andere woorden zijn gebruikt voor de ledematen.

Minachting

Nu heeft René ten Bos, de huidige Denker des Vaderlands, een nieuw boek uitgebracht, waarin dit punt centraal staat, *Het volk in de grot* (Boom, Amsterdam 2018). Ten Bos is de zoon van een Twentse textielarbeider die hoogleraar filosofie is geworden. Hij is naar eigen zeggen een volksjongen die zich vervreemd heeft van zijn achtergrond, ook al voelt hij zich er nog steeds mee verwant. In zijn boek sympathiseert hij met de geboeiden in de grot, en keert zich tegen de filosofen, die hij beschouwt als elitaire betweters die het volk willen 'bevrijden' door het hun wil op te leggen. Hoofdschuldigen zijn Socrates en Plato. Ogenscheinlijk zijn zij gericht op paideia, Bildung of volksverheffing, in werkelijkheid gaat het hen alleen om 'selectie' van mensen 'die de staat moeten gaan organiseren'. Socrates' manier van gesprekken voeren is in feite bedoeld om 'een paar uitverkoren lege poppetjes alle theorie [sic] aan te reiken die ze nodig hebben om uiteindelijk als ideale medewerkers in dienst van het grotere geheel te functioneren' (75). Het geeft volgens Ten Bos blijk van 'een enorme minachting voor de mensen in de grot'. Zij zijn het volk dat zich volgens de filosofen 'altijd wat laat wijsmaken' en 'de waarheid en de werkelijkheid niet aankan'.

Ten Bos heeft een broertje dood aan volksverheffing. Het is in zijn ogen een dekmantel voor de zelfverheffing van de machtigen. Hij heeft dan ook geen hoge pet op van Socrates en Plato, die zijn op een verholde manier enkel gericht op een elitair en opgelegd leren.

Ik heb dat wel. En weliswaar kan ik me zijn houding van verzet heel goed voorstellen. Het is de weerstand tegen een disciplinerende die wij allemaal kennen en die met name scholen teistert. Illich heeft die al jaren geleden het 'verborgen curriculum' genoemd: het gaat op school niet zozeer om rekenen en taal en aardrijkskunde en geschiedenis, het zichtbare curriculum. Het gaat veel meer om wat daar onder ligt en wat je niet ziet: dat je moet leren op tijd te komen, te accepteren dat anderen het voor het zeggen hebben, je te houden aan hun regels en te aanvaarden dat alles wat belangrijk is in het leven de vorm aanneemt van een lespakket, waar je op getoetst en afgerekend kunt worden. Weg vrijheid, weg zelfbeschikking, wen er maar aan dat er altijd een elite is die bepaalt wat goed is voor jou! Om die reden wilde Illich al de samenleving 'ontscholen'.²

Maar deze angst voor disciplinerende en de dwang van de betweters is in het geval van Socrates een ongegronde misvatting. Het punt is alleen dat dat moeilijk is in te zien als je zelf onvoldoende ervaring hebt in het voeren van onderzoek- of coaching gesprekken.

'Van nature'

Dat blijkt uit het feit dat de meeste vertalers van de grotmythe, net als Ten Bos, zich geen andere voorstelling kunnen maken van het verhaal dat Socrates vertelt, dan dat de grotbewoner *door iemand* wordt bevrijd en ook *door die ander gedwongen* wordt op te staan en naar het licht te kijken.³ Maar dat is niet wat er staat in de tekst, en dat krijg je in de

² I. Illich, *Deschooling Society*, 1971 / 1995.

³ In de tekst gaat het om de passages 515 c, e, 516 a.

praktijk van gespreksvoering ook niet voor elkaar. Geen enkele coach of begeleider kan een ander dwingen tot inzicht te komen. Wat er staat, in de zin voorafgaand aan die waarin gesproken wordt van bevrijding, is dat het iets is wat de geboeide 'van nature' overkomt (*fusei*).

De meeste vertalers weten niet goed raad met dat woord, ze kunnen zich niet voorstellen dat zoiets van nature gebeurt.⁴ Maar dat is wat er staat, en dat is ook hoe het zich in de praktijk voltrekt: de bevrijding uit illusie komt niet tot stand door de externe dwang van een of andere machtige betweter, maar van nature, van binnenuit, als iets wat je overkomt, of uit een innerlijke noodzaak. Het is als 'een licht dat ontstoken wordt door een wegspringende vonk, dat plotseling in de ziel tevoorschijn treedt en zich dan voedt vanuit zichzelf.'⁵ Met andere woorden, soms hebben mensen in de grot plotseling het lef zich om te draaien en zich uit zichzelf te richten naar het licht. Socrates is alleen degene die uitnodigt, uitdaagt, aanspoort. Dat is het enige dat je als begeleider kunt doen. Je kunt het paard wel naar de bron brengen, maar niet zorgen dat het drinkt.⁶

Wie in de praktijk gesprekken voert zal dit fenomeen herkennen: het moment dat iemand inziet dat er buiten de eigen gedachtewereld een ruimere wereld is met onbekende en onverwachte betekenissen. Dat is waar de metanoia begint, de geestelijke ommekeer. Zo'n moment kun je niet afdwingen, het overkomt je, onverwacht. Sterker nog, als je de suggestie zou wekken dat je iemand tot een dergelijk inzicht kunt dwingen, slaat die waarschijnlijk dicht: zelf denken kan niet anders dan uit eigen beweging ontstaan.

Een rechtvaardig mens

De misvatting van Ten Bos is wijdverspreid onder theoretici, en brengt in haar kielzog allerlei andere misvattingen mee:

- dat Socrates zelf wel in staat is de grot te verlaten, c.q. dat je als coach 'veel verder moet zijn' dan je cliënt: dat is niet zo;
- dat de 'socratische storing' veel te zwak is om enige impact op gewone mensen te hebben, c.q. dat goede vragen stellen bij hen niet werkt: ook dat is niet zo;
- dat het ontwikkelen van dieper inzicht geen kwestie is van *anamnese*, het zich 'herinneren' van richtinggevende ideeën, noch van *maieutiek*, verloskunde, maar van opgelegd leren, *paideia*: dat is voor praktijkmensen evident onjuist;
- dat het Socrates in zijn gesprekken eigenlijk te doen is om de selectie van leiders en het bereiken van 'granieten waarheden': wat zou dat in hemelsnaam kunnen inhouden in een coaching relatie?

⁴ Dat wordt versterkt doordat ze in de volgende zin lezen dat de grotbewoner 'wordt losgemaakt' (*lutheie*). Maar er staat nergens door wie die handeling wordt verricht, vertalers vullen dat zelf in: het moet wel een wijze zijn, iemand met 'kennis van het hogere'. Ze vergeten dat het klassieke Grieks uit de vierde eeuw nog vrijwel geen passief gebruik van het werkwoord kende, dus dat het niet passief maar mediaal vertaald moet worden: het losmaken overkomt hem.

⁵ Plato, *Brieven* VII, 341 d.

⁶ Ik ontleen deze taalkundige analyse aan Karel van Haften, die een groot deel van Plato eigenhandig vertaalde en tevens jarenlange ervaring als gespreksleider heeft, onder meer als trekker van Socratisch Café Zwolle.

Zo zijn er allerlei misvattingen, die in mijn ogen vooral voortkomen uit een gebrek aan ervaring met Socrates' praktijk.

Twee punten wil ik er hier nog uitlichten. Het eerste is dit. Aan het begin van zijn analyse van de allegorie van de grot schrijft Ten Bos dat hij niet zal ingaan op de brede context van het verhaal. Daardoor blijft een cruciaal aspect onbelicht. Dat is dat het hele onderzoek is begonnen omdat het groepje sprekers het niet eens kon worden over wat nu eigenlijk een rechtvaardig mens is. Socrates wordt dan door twee van hen, Glaucon en Adeimantus (in werkelijkheid de twee broers van Plato), uitgedaagd zijn beeld te geven van wat zo'n mens kenmerkt. Maar aangezien het niet makkelijk is 'voor mensen zonder al te scherpe blik' om kleine lettertjes te lezen, de mentale staat van individuele mensen, stelt Socrates een omweg voor: als we nu eens de veel grotere letters van de rechtvaardige staat probeerden te lezen?

'Misschien is in dat grotere kader rechtvaardigheid nadrukkelijker aanwezig en gemakkelijker te begrijpen. Laten we daarom, als jullie het goed vinden, eerst eens onderzoeken wat rechtvaardigheid bij staten inhoudt. Daarna kunnen we ook naar rechtvaardigheid bij een individu kijken, en nagaan in hoeverre wat we bij het grote zien met het kleine overeenstemt'.⁷

Zo gezegd, zo gedaan.

De kwestie voor jou

In het onderzoek dat daarop volgt lopen die twee, de mentale staat van het individu en die van een gemeenschap als geheel, voortdurend parallel. Dat is ook altijd het geval in coaching of een socratisch gesprek met managers, bestuurders, leiders. Wat zich aanvankelijk voordoet als een probleem in de buitenwereld – samenwerking, afstemming, leiding geven, prioriteiten bepalen, strategie ontwikkelen, richtinggevende ideeën articuleren, noem maar op –, heeft zijn pendant in de mentale staat van de deelnemers. Uiteindelijk ligt daar meestal zelfs het zwaartepunt. Socratisch onderzoek is zelfonderzoek, ook al ziet dat er in het begin niet zo uit.

Dat aspect, van zelfonderzoek, ontbreekt geheel in het perspectief van Ten Bos, net als in dat van de meeste academici, en trouwens van de meeste mensen. In de praktijk is dat juist een van de grote moeilijkheden van het socratisch gesprek, deelnemers zover te krijgen dat zij niet alleen 'de kwestie op zich', maar ook en vooral de betekenis ervan voor henzelf, 'de kwestie voor jou', onderzoeken.

De grot verlaten

Het tweede punt is dat je, wil een gesprek vruchtbaar zijn, je niet kunt beperken tot het weerleggen van foute opvattingen of het ondergraven van drogbeelden (de socratische *elenchus* en de *aporie*). Er moet, behalve een negatieve, ook een positieve, constructieve fase zijn (de *maieutiek*). Daarvoor heb je een bepaald geloof nodig, iets wat je inspireert. Dat

⁷ *Politeia*, 368e – 369a.

kan iets kleins zijn, een vraag, een ontdekking, een aansporing, een uitdaging. Of het kan iets groots zijn, een visie of idee, een persoon met charisma, een appel op je geweten. Ten Bos is een meester in het ontregelen en verwarren, het onderuithalen van vaste en gekoesterde veronderstellingen, de noodzakelijke eerste fase van een leerproces. Maar de tweede fase ontbreekt in zijn boek. Hij wil het volk in de grot niet lastig vallen met een appel op bewustwording.

‘Wij zijn geen perfecte leerlingen,’ schrijft hij aan het eind van het eerste deel (95). ‘De gedachte dat je je grot moet verlaten om zo het goede te doen, is voor ons nog steeds zeer moeilijk te accepteren.’ Dat is Ten Bos ten voeten uit. Hij wil niets opgelegd krijgen. Hij is wars van elitaire betweterij, laat staan een geloof of inspiratie die je niet begrijpt. Maar wat het inhoudt dat de vonk van een idee je uit je comfortzone kan halen en een appel op je doen, zodat je inderdaad je grot moet verlaten om het goede te doen, daar heeft hij het niet over.

Jos Kessels

(met dank aan Karel van Haften)

Reactie van René ten Bos op het artikel van Jos Kessels (september 2018, Tijdschrift voor Coaching)

ma 10 sep 2018

Voor Jos is Socrates boven alle twijfel verheven, voor de meeste commentatoren goddank niet. Het heeft misschien niet zoveel zin om in een filologische discussie met Jos te belanden. Ik ben geen filoloog en mijn kennis van het oude Grieks is te beperkt, hoewel ik het wel steeds geraadpleegd heb. En ik heb natuurlijk ook andere bronnen, net als Jos.

Maar toch. Neem nu dat beeld van het gevangen zijn waar Jos meteen een punt van maakt in voetnoot 1. Het woord ‘*desmois*’ zou niet ‘gevangen’ betekenen. Ik weet het niet. ‘*Desmois*’ betekent zeker ‘geboeid’, maar het betekent ook ‘gevangen’. Er is sprake van ‘*desmotas*’ (gevangenen) en ook van ‘*desmoterion*’ (gevangenis). ‘*Phulake*’ betekent ‘wachter’, een woord dat in het oude Grieks zeker ook een link met gevangenis had. Kom me niet aan met zeggen dat al die vertalers ongelijk hebben als ze ‘*desmoterion*’ vertalen met ‘gevangenis’. Nu is het wel de vraag of die gevangenis een echte of een metaforische gevangenis is. In 517b2 staat: “Daarvoor moet je de zichtbaar-waarneembare wereld gelijkstellen met een verblijf in de gevangenis ...”. Het hele punt dat ik probeer te maken is dat Plato zelf bodemloos pessimistisch was over de mogelijkheid die gevangenen te ‘bevrijden’. Bevrijden betekent hier eigenlijk zoiets als ‘cultiveren’. Ik kom daar op het einde van mijn reactie op terug.

Jos heeft een heel positief beeld van Socrates. Dat heeft hij kennelijk nodig om zijn eigen socratische praktijken te legitimeren. Zou ik de mensen *volens volens* hebben beduveld door de ware nobele aard van Socrates aan het zicht van mijn lezers te willen onttrekken? Het ‘bevrijdingsproces’ of hoe je het ook noemt zou om een proces gaan dat van nature moet gaan. Okay, ik ontken niet dat dit er staat. Maar overal in de allegorie staan ook woorden als ‘gedwongen’, ‘dwingen’, ‘dwong’, ‘met geweld’, ‘pijn’, enzovoorts. Dit is in ieder geval geen proces dat alleen maar van nature gaat, denk ik dan.

Tal van commentatoren hebben erop gewezen dat Plato niet altijd even consistent is in wat hij beschrijft, een punt dat ik ook steeds in mijn boek maak. Ik wijs er bijvoorbeeld op dat er een Socrates van de ‘*paideia*’ is en een Socrates van de ‘*maieutiek*’: opvoedkunde of verloskunde. Ik vind het laatste beter dan het eerste. Kennis die al in mensen aanwezig is moet je door goede vragen te stellen lospeuteren, zoals Socrates doet met de slavenjongen in Meno, een andere dialoog die mij alleen al om deze reden veel meer lief is dan De Republiek. Ik spreek over deze dialoog op pagina’s 72-74 van mijn boek en verdedig daar de maieuticus in Socrates. Ik ben

dus niet alleen maar negatief over hem.

Ik geloof dat Socrates een ambivalente figuur is. Hij is een probleem in de hele geschiedenis van de filosofie en zeker geen figuur die boven alle twijfel verheven is. Ook in de traditie van de socratische dialogen, waar Jos een prominent vertegenwoordiger van is, is er geen eenduidigheid over hem en wordt er een kritische discussie gevoerd over wat hij wel en niet betekent voor hedendaagse socratische praktijken. Ik vind het interessant dat Jos bijna achteloos de hele traditie van vertalingen en interpretaties allerlei misvattingen in de schoenen schuift, vooral omdat ze leiden aan "een gebrek aan ervaring met Socrates' praktijk", alsof die praktijk eenduidig is en alsof ook onder moderne socratici zelf geen hevige discussies woeden over die praktijken.

Ik baseer me in mijn boek niet alleen op lezing van Plato's allegorie zelf, maar ook op lezing van Decartes, Pascal en vooral ook van de Duitse filosofen Hans Blumenberg en Martin Sommer. In een nogal geborneerde recensie van Carel Peeters voor Vrij Nederland wordt mij een 'postmoderne vervalsing' van Plato's allegorie in de schoenen geschoven. Eigenlijk doet Jos net zoiets. Dit is niet wat er staat, schrijft hij bijvoorbeeld. Alsof wat er staat zo eenduidig is. De commentatoren op wie ik me baseer zijn overigens nooit in verband gebracht met postmodernisme of iets dergelijks. Maar dat doet Jos ook niet.

Ik raad hem mede daarom van harte aan Sommer en Blumenberg eens te lezen. Misschien dat dit zijn naïeve en geïdealiseerde beeld van Socrates wat kan bijstellen. Vooral het monumentale boek 'Höhlengänge' (Holenuitgangen) van Blumenberg heeft mijn lezing van Plato beïnvloed, ook al ben ik zeker niet onkritisch over deze tekst. Waar komt het op neer bij hem? Heel simpel: Blumenberg heeft veel meer sympathie voor de grotbewoners dan de Plato van de Republiek. Hij stelt daarbij een zo op het oog simpele vraag (die met groot gevoel voor nuance en subtiliteit wordt beantwoord): hoe kan het volk in die grot weten of Socrates niet ook een bedrieger is? Blumenberg zelf schrijft dan verder niet veel over het sofisme, maar voor mij wordt deze discussie toch heel belangrijk: Wat onderscheidt Socrates nu eigenlijk van de sofist die de bedrieglijke leermeester is? Is Protagoras, een van die sofisten, niet veel geloofwaardiger dan Socrates? Zou dat kunnen? Hoe moeten de geboeiden of de gevangenen een criterium hebben om uit te maken wie de waarheid spreekt?

Nogmaals, dit zijn vragen die iets van een perspectief van het volk zelf willen blootleggen, iets waar Blumenberg zeer nadrukkelijk aandacht voor vraagt. En als je dan toch per se een link wilt leggen met de coachingspraktijk, wat overigens in mijn boek niet het belangrijkste oogmerk is, dan zou ik willen zeggen dat iedere coach (maar ook iedere onderwijzer, wetenschapper, dokter, adviseur, deskundige, enzovoorts) dit soort vragen voortdurend moet stellen. Waarom zouden mensen je willen geloven?

Dat is dus een vraag over het perspectief van het volk. Als je altijd maar in die grot zit - die volgens Sommer overigens helemaal geen grot is maar meer een soort ondergrondse kamer - hoe kun je dan de waarde inzien van wat jij krijgt aangeboden? Of hoe kan ik zien dat Socrates beter is dan Protagoras? Sommigen commentatoren op mijn boek denken dat ik door het stellen van deze vragen een ontkenner van waarheid ben of tegen onderwijs, verheffing of wat dan ook ben. De tweede zin van mijn boek is: "Ik geloof in waarheden." Het enige wat ik beweer is dat het niet altijd makkelijk is om in te zien wie de waarheid spreekt en wie niet. Noem dit de crisis van de expertise of de crisis van het nepnieuws of iets anders - het is voor mensen net als voor de bewoners van Plato's grot soms moeilijk in te zien wat waar en onwaar is en wie waarheid en onwaarheid spreekt. En ja, daar heb ik begrip voor, ook al zeg ik nergens dat het volk gelijk heeft als het alles wat het aangeboden krijgt zomaar verwerpt. Ik zeg slechts dat het goede redenen kan hebben om het aanbod te verwerpen.

Twee dingen wil ik nog zeggen:

1) Alles bij Plato is verticaal. Alles gaat over klimmen en afdalen (*anabasis* en *katabasis*). Al in de opening in de opening van De Republiek daalt Socrates met Glaucon, de broer van Plato, de heuvel af op weg naar de havenstad Piraeus, een plek die Plato zo afschuwelijk vond dat je onmiddellijk als Griekse lezer het idee moet hebben gekregen dat het in deze hele dialoog om een bizar soort gedachtenexperiment gaat. Socrates, die afdaalt naar de onzure en onfrisse havenbuurt waar het volk elkaar bedriegt en juist daar, in een gecorrumpeerde wereld, met de mensen op zoek gaat naar rechtvaardigheid - zoiets kan eenvoudigweg niet waar zijn. Deze context breng ik aanvankelijk niet aan bij mijn bespreking van de grot, maar breng ik er later wel in. Ik heb over dat afdalen en klimmen overigens uitgebreid geschreven in *Water. Een geofilosofische geschiedenis* (2014). Je zou Plato in De Wetten eens moeten lezen over vissers of andere mensen die zich in havenbuurten ophouden. Minachting en nog eens minachting. En angst, je reinste 'demofobie'. Maar ook elders om je dit tegen.

2) Het gaat niet zozeer om het verheffen of bevrijden van het volk in die grot, maar om iets anders, namelijk het ontwikkelen van '*demotikes aretes*', wat zoiets betekent als collectieve of gezamenlijke deugdzaamheid. Het karakter van de mensen moet zo gevormd en gekneet worden dat ze die 'demotische' deugden vanzelf gaan tentoonspreiden. Het gaat daarbij vooral om 'terughoudendheid' en 'rechtvaardigheid': mensen mogen niet de 'slaven' zijn van hun ongecontroleerde lusten. Ze moeten getemperd, gecultiveerd en gekalmeerd worden. Lees hier vooral in Boek IX van De Republiek (met name 590-591 waarin het volk toch ook in niet zachtzinnige termen beschreven wordt). Controle van dat volk staat in de Republiek centraal. Dat het om 'demotische' deugden gaat, suggereert in ieder geval dat die deugden voor de '*demos*' bestemd zijn en niet zozeer voor wachters, soldaten of heersers (want die behoren niet tot de *demos*). In tal van commentaren is op dit domesticatie-aspect van

de *paideia* geweest. Het is helemaal niet de bedoeling mensen te bevrijden of aan te zetten tot een andere geestesinstelling (*metanoia*), althans niet in de Republiek. Het is de bedoeling om het spook dat het volk heet via *paideia* enigszins in het gareel te houden. Ik hoef Jos niet uit te leggen dat Plato niet bepaald een voorstander van de democratie was. Ik denk dat hij die kritische traditie in de interpretatie van de allegorie simpelweg onder het tapijt schuift omdat hij een icoon nodig heeft voor zijn eigen praktijken.

Ik bedrijf graag wat iconoclasme hier en daar. Dat is een goede traditie in de filosofie. Was het niet Nietzsche die ooit eens zei, ik meen in *Götzendämmerung*, dat Socrates zelf niets anders dan laag volk was? Lelijk, dik en ook nog eens alcoholistisch.